

ІЗ ЗАПИСНИКА

учня першої класи Бережанської гімназії 1918 – 1919 рр.

1918-тий рік. По двомісячних вакаціях, я склав вступний іспит до Бережанської державної гімназії. Зараз після іспиту, мене перемундирували в студентську уніформу, приписану шкільним законом: темно гранатові довгі штани, така ж блюза з чотирма кишенями і стоячим твердим ковніром, на ньому нашіто по одному срібному паскові по обох боках, пелерина і на „завершення” висока тверда шапка, наче баняк,, перевернутий вгору дном, і тому її називали „банячок”. Навчання відбувалося у ратуші, в самому серці Бережан. Це було найбільш рухливе місце – Бережанський ринок. Галасливо було і в середині ратуші, бо там навчалося пару сотень молоді. Навколо ратуші, завжди людно – завжди їхали вози, що немилосердно тарахкотіли кованими колесами по кам’яній дорозі. Особливо гамірно в п’ятниці – на тижневих ярмарках. Найбільш галасливою була східня сторона ринку біля ратуші; там сиділи перекупки із своїм крамом. Мабуть у всьому світі вони – найбільш галасливі. Сиділи майже під самими вікнами гімназії. Не раз як розпочнуть „полемізувати” між собою, або з принагідним покупцем, то доводилось і вікна зачиняти і вуха затикати, хоча кляса була на першому поверсі. У партері ратуші містились крамниці – отож також людно й голосно.

Того року, прийнято до першої класи дуже багато молоді і її розмістили у трьох відділах, при чому „А”–„Б” були польсько-жидівські а „Ц” – самий український відділ. Галичина тоді ще входила до складу Австро-Угорської монархії, тому державна мова була німецька, але польська чомусь там мала перше місце. Під час перерви лунала переважно польська мова, німецької взагалі не було чути, тільки де-не-де чулась українська мова. Учні жидівського походження були в польських відділах і як правило, розмовляли по польськи. Ми поволі звикали до нових гімназійних обставин, час ішов, а з ним почала хитатися і Австро-Угорська монархія, і вкінці – розпалась. На її руїнах поставали нові держави. Українці також перебрали владу, але поляки почали війну, бо хотіли наш край забрати для себе. Довелось воювати з поляками та обороняти рідний край. Душею українського відродження в Бережанах був сл. п. полк. лікар д-р Осип Ковшевич. Не відставали в роботі й інші. В українській державі – українська гімназія, а першим її директором в Бережанах став проф. Володимир Гусак. Ще за австрійської влади, директором гімназії був Роман Кестліх. До нової української державної гімназії, поляки-учні не пішли, а жиди повернулись всі як один. В гімназії тільки і чути українську мову, бо й жиди між собою і з нами розмовляли тільки по українськи. Кожний з нас учнів, носив тризубик або левика, чи хоча б синьо-жовту стрічку. В гімназії

панувало нове життя — настало наше право. Треба було багато вчитись, але й вільного часу лишалося досить. Проф. д-р Василь Левицький охоче присвячував нам учням свій вільний від викладів час. Він опікувався Пластом, що створився, збирав нас пластунів і мандрував до Звіринця чи на Бабину гору, або на Сторожисько. Ділив нас на дві частини. Сам брав під опіку і команду нас — наймолодших. Старшим призначав на команданта когось з вищих клас. Звичайно, обидві групи вирушали окремо, іншими дорогами і в котрімсь назначенім місці мали зійтись. Тоді там то мала розігратися „баталія”. Сам проф. Левицький був добрим стратегом і звичайно ми молодші пластуни, вигравали „війну” проти старших, очевидно під командою професора. Нагазували ми по горах, нарачкувалися по ровах... Всі брудні, заболочені і голодні — гм... та які ж! Але вдоволені і повні завзяття! Повертались у маршовому порядку і ніхто не відставав. Ті мандрівки належали до наших найкращих часів, які лиш можна собі пригадати — із шкільної лавки.

Учні з „горішньої” бурси, що була при вул. Райській, часто заходили до „долішньої бурси” в долині міста при вул. Новій, де були наші товариші. Там жили старші учні з вищих клас, яких австрійська влада забрала до війська таки із шкільної лавки 17 - 18 літніх юнаків, у 1917 році. Хоча всі вони дуже молоді, а вже „нюхали порох” і то на італійському фронті в Альпах. По розпаді Австрії, деякі відразу вступили в лави нашої УГАРмії а деякі повернулись в гімназію, щоби докінчити науку і здати матуру. Всі вони були у військовій уніформі і навіть з поясом! До таких старших учнів-воjakів, ми відносилися з особливим респектом майже з острахом. Бувало, коли прийдемо до цієї бурси, щоб відвідати наших товаришів, що також там жили і коли такий військовик спав, то ми при його ліжку йшли на пальцях, щоб часом не розбудити такого достойника та не напитати собі біди. Всі ми тоді говорили шепотом. Але ті юнаки-учні довго не погріли місця в тій бурсі, бо незабаром вони пішли як добровольці в нашу армію, грудами захищати нашу Україну від польської навали!

На новостворену і ще як слід не закріплену Українську Державу, надходили з усіх боків смертельні вороги-загарбники. Із сходу — московські большевики, з заходу йшли — поляки, з півдня — румуни зайняли українську Буковину, а чехи забрали Карпатську Україну! Треба було підсилити нашу армію свіжими силами і тоді переводився набір новобранців. Багато тоді вступило добровольцями до нашої армії. Патріотичне студентство реально виявляло свою любов до рідного краю, масово вписуючись у лави добровольців. Поважна ситуація на фронті, а вслід за тим острах за нашу молоду Державу не минули Бережан, ані Бережанської гімназії. Старші наші товариші десь від шостої класи здібні носити зброю, добровільно йшли захищати свою Державу. Не тільки учні, але й наші професори давали зразки патріотизму. Пригадую, що проф. Туна зголосився тоді до війська, також і проф.

Исидор Єлюк, беручи зі собою малолітнього сина Богдана. Знаю певно, що проф. Єлюк помер, а син повернувся до Бережан. Що сталося з проф. Туною — мені не відомо. Мабуть також загинув серед воєнної хуртовини.

Проф. д-р Василь Левицький наказав зібратися усім пластунам і взагалі всім учням гімназії. Мала відбутися історична подія в Бережанах, проводи наших дорогих старших друзів-добровольців УГАРмії. Свято мало відбутися на Бабиній горі. Прийшов наш опікун проф. Левицький, шикуюсь чвірками і на команду „рівним кроком руш” — виходимо маршовим порядком, ми пластуни, а за нами інші товаришки і товариші, які не були в пласті. Нам наймолодшим, такий марш давався взнаки, доводилось мало не підбігати, щоб у марші не відставати від маршової колони. Кожний з нас витягав свої куценькі ноги, як тільки міг. Прохожі українці зустрічали нас приязною усмішкою, а ми бундючилися, ніби й справді завзяті лицарі, а знову поляки так на нас дивилися, якби мали нас таки зараз з’їсти. Доки ми „додибали” на Бабину гору — не одна сорочка прилипла. Минули в Руриськах дім Пришляків, що стояв у підніжжі Бабиної гори, підтягаємось стрімкою дорогою на саму гору, де за хвилину покажеться велика, рівна площа. Прийшли до місця призначення.

Перед трибуною, замаяною зеленню, стали наці добровольці, за ними ми пластуни, далі решта наших товаришок і товаришів. Довкола нас гості, мешканці Бережан, які масово прийшли, може і в останній раз побачити молоденьких добровольців-героїв... Жінки звичайно витирали заплакані очі, бо не одна мати, сестра чи своячка були між ними. Виступали промовці. Кожний підкреслював складність становища, важкі змагання... звертав увагу на велику історичну подію, на яку предки віками чекали — а ми таки дочекалися самостійності, стали господарями на своїй землі, але її треба берегти перед злющими ворогами!

Після промов, наступило прощання з добровольцями. Всі присутні стали в два ряди і наші добровольці продефілювавши перед трибуною, проходили потім поміж двома нашими рядами. Спереду стояли дівчата з китицями квітів, якими закидали добровольців. Не один із них зручно зловив квітку і з нею вирушив в далеку невідому дорогу, щоб ця квітка нагадувала йому про зворушливу хвилину прощання, а може й ту, котра кинула квітку.. Смерком усі повертались до міста, зворушені, піднесені на дусі. Ми пластуни, йшли маршовим порядком. На ринку біля ратуші на команду „розійтись” — ми вже не маршовим кроком, а ледве „доплентались” додому. Глибоко — на все життя запали ті переживання в молодечу душу! Кожний з нас почував у собі того майбутнього українського добровольця, якого так гарно й зворушливо прощали Бережани.

Воєнна хуртовина почала лютувати дедалі більше й ближче. Нас-тали тривожні дні. Під тиском куди більшої і добре озброєної польсь-

ської навали, Українська Галицька Армія — відступала на схід. Фронт наближався до Бережан. Серед таких обставин годі вже було думати про навчання в гімназії. З наближенням фронту, українська державна гімназія припинила працю. Учнів відпустили до дому з посвідками про закінчення відповідної класи. Ми їхали з болем серця, з великим жалом, щоб з нашими родичами і рідними разом переживати далішні дні воєнної хуртовини. Кожен із нас гадав, що вневдовзі знову зберемось у своїй українській гімназії. . .

На жаль, наші мрії не здійснилися, бо ті які повернулись — потрапили не до української, а до польської державної гімназії. . .

Пам'яті професора Івана Бабія

Це діялось 1925 року, коли я був учнем 6-ої класи держ. польської гімназії в Бережанах. День третього травня, вся Польща відзначала як своє свято дуже гучно з великою „помпою”. В Галичині, а вже особливо на так зв. „кресах” серед великої переваги українського населення, поляки влаштовували того дня дуже патріотичні святкування. Навчання тоді не було, бо це державне свято, однак до школи доводилось іти, бо кожний учень мав бути присутній, ще й брати участь у тім противнім нам святі. Головні вулиці Бережан були прикрашені польськими прапорами, як і всі державні установи, а патріотичне польське населення декорувало ще й свої дома. Жиди йшли слідом за поляками, як добрі польські „обивателі”. Поляки ліпили на вікнах спеціально для того друковані наліпки з орлом і написом „3-ці май”. Українці ставились до чужого свята більш, чим байдуже. Тоді легко було пізнати українську хату — без декорацій.

Ранком того дня ми мусіли з'явитись в гімназії на перевірку, потім нас шикували парами і вели у польський костел на Службу Божу; звідти до гімназії на „поранек”, де доводилось вислухати кілька зовсім не цікавих для нас промов і деклямацій. Як ми тоді там нудьгували! Як хотілося піти на торговицю, пограти в футбол. Але ми мусіли слухати ті чужі для нас речі, якими вони дуже величались (по правді ця конституція була дуже купецька, задержувала й далі невільництво селян, і далеко, далеко її до таких же американської чи французької, що зрівняли усіх горожан в правах і обов'язках), що годі було витримати вислухуючи ту польську чванкуватість і нахабність. Деякі наші товариші старалися хитро-мудро відпекатись цих „приємностей” і по дорозі — шезнути. Ми знали два місця, де була нагода втекти. Першим місцем була пекарня Недзюлки напроти дому „Рідної Школи”, але у ній не могли поміститися усі дезертири, тому тут лишалась частина, а інші використовували браму заїздного дому напроти пекарні; вони перебігали підсінням аж на ринок, біля крамниці Рубінка. В нашій класі до таких героїв-дезертирів, перш за все належали: Ромко Дубицький, Юрко Лаврівський, Павло Рижевський, В. Починок і я грішний. На всі державні свята, як тільки нас гнали до костела, ми шеза-

ли в тих місцях. Пекарка Недзюлкова хоча й полька-патріотка, дивилась на це крізь пальці і нікому не доносила, бо ми в неї часто купували незаконно роблені домашнім способом цигарки. . .

Того 1925 року як і в попередніх, наша братія щезла. Інші наші друзі мусіли вислухати нудну і незрозумілу нам латинську „мшу“, а по ній „Боже щось Польскен“ і повертались на нудний поранок. А ми герої в той час на торговиці, покурюємо від Недзюлкової цигарки та бавимось м'ячем. На другий день після дуже галасливого свята, якось так трапилось, що я перший прийшов до кляси. Увійшов, зачинив двері, глипнув на вікна — всюди орли-когуги на шибах. Мене як ножем по серці вдарило ! Не довго думаючи, підбіг до одного, другого, третього вікна, поздирав когугів, зімняв і кинув за піч. Через кілька хвилин — кляса заповнилась. На вікна ніхто не звернув уваги. Дзвінок — перша година латина, друга грека, предмети нашого господаря кляси професора Івана Бабія. Поволі відчиняються двері. Професор входить поважно, як звичайно. Вітаючись, усі встаємо з місць, слідує молитва, опісля сідаємо. Кожний жде з напруженням, кого професор почне питати лекцію. Нараз професор глянув на вікно, одно, друге, третє... занімів і аж змінивсь на обличчі. В мене по спині пробігли мурашки. Професор запитує, хто поздирав наліпки з вікон ? На всіх вікнах гімназії є наліпки, тільки в нашій клясі нема ! У клясі тихо, хоч маком сій, у мене душа в п'ятах, але сиджу тихо, як і всі інші. Професор повторяє запитання. „Чи ви собі здаєте справу, які наслідки це потягне за собою?“ поважно запитав професор. За зневагу державного знамена потерпить уся кляса, та не виключене, що й усі українські відділи.!. Це може бути добрим претекстом зліквідувати всі наші українські відділи в Бережанській гімназії. Нехай той, хто це зробив признається і цим врятує наші відділи від ліквідації !” Я сиджу непорушно, але в душі йде боротьба: признатися чи ні? Коли не признаюсь, можуть справді потерпіти наші відділи, можуть їх закрити — признаюсь, певно викинуть з гімназії, та й до інших не допустять. Професор Бабій перейшов на лагідний тон, та просить винуватця признатися для добра усіх, а він старатисьме справу затушувати. Сумління у мене каже так ! — і я встав... Вся кляса видивилась на мене, неначе побачили мене вперше в житті. Заявляю, що це я зробив. Присутні легше зідхнули — позбулись біди, бо знайшовся той, хто на своїх плечах понесе всю відповідальність. Проф. Бабій змалював мені всі можливі наслідки того вчинку. Його промова тривала кілька хвилин, але звучала — по батьківськи. Вкінці запитав, що я зробив з наліпками? „Вкинув за піч“ відповідаю. Иду до печі, ледве їх досягаю тих орлів-когугів, пробую, щоб їх вирівняти, але з цього нічого не виходить. Видно я так „ніжно“ їх стягав і вкидав за піч, що лишилися з них клапті. Професор запитав, хто після нього має прийти на лекцію. Мав прийти історик поляк Ковальські. Подумавши хвилину, професор звернувся до мене: „Диди негайно і дістань нові наліпки, але спішиш, щоб усе було пола-

годжено до приходу проф. Ковальського !" „Чи маєш гроші?" Я вийшов з кляси, не йду — біжу. Треба поспішати заки прийде Ковальські, шовініст-україножер, який напевно зараз донесе до дирекції. Нема що розраховувати на те, що він ще й шкільний товариш мого батька з Бучацької гімназії оо. Василіян і донині ніби з батьком по-товариському. Такі тривожні думки круtilись в моїй голові, нарешті добіг до крамниці Мілера на ринку і прохаю дати мені наліпки. Купець подивився на мене та й питає: „А тобі їх нащо, це свято минуло вже вчора?" Не знаю що відповісти, але кажу: „На пам'ятку!" „На пам'ятку?" дивується Міллер. „Вже нема — випродані!" Біжу до другої книгарні Погорілесової і виходжу з тим самим. Там теж мене запитали — пощо мені наліпки? Це мене остаточно прибило. Здавалось справа така проста, а тут маєш! Може є у польському „кулку рольнічим"? Але як іти до тих поляків, коли жиди так підзорливо мене прийняли і відіслали з нічим. Там певно мене відразу „здемаскують" і віддадуть в руки поліції. Тоді не тільки я сам потерплю, а й професор за прикривання протидержавного мого вчинку. Совість мене гризе й страх бере. Знаю як буде зі мною батько говорити, а розмова не буде весела. Мене огортає розпач. Що робити? Мабуть краще не повертати до школи, а просто їхати додому. Ходжу по місті а час не йде — летить! Не так, як у школі на годині греки, латини чи історії, коли він сунеться повільно й кінця години не видно... Вже перша година проф. Бабія минула. Ще маю одну годину часу, але що я зроблю за ту годину? Повертаю з ринку в сторону залізничного двірця. Проходжу повз будинок, де міститься шкільний інспекторат. Глянув мимохідь на браму і раптом майнула думка в голові, чому не спробувати, дістати їх в інспектораті, вони їх певно мають! Все одно — гірше не буде. В інспектораті працював мій знайомий ще з 1918 р., Маріян Кузеля. Щоправда він — поляк і то мабуть щирий, але він — рідний по батькові брат д-ра Зенона Кузелі. Зенонна мати була щира українка і хоча муж був поляком, виховала Зенона на щирого українця. Але мати Маріяна — полька (друга жінка старого Кузелі) виховала свого сина на поляка. Два рідні брати по батькові — є в різних національних таборах! Маріян був значно старший за мене, ми й не товаришували, однак при зустрічах все себе поздоровляли, а часом і вітались. Боюсь, але йду. Знаю де він працює, не потребую розпитувати. Заходжу в канцелярію і бачу — сидить при своїм столику. Підходжу просто до нього, вітаюсь. Відповідає на привіт і відразу: „Що хочеш Юрку?" Я нахилився і тихенько запитав, чи не дістав би я наліпок „третього мая"? Він уважно подивився на мене і спитав: „А нащо тобі вони тепер? вже по святі, кажи правду". Нема ради, годі тут крутити, треба признатись. Схиляюсь ще більше до нього і шепотом розповідаю про своє горе і біду. Він щось хвилину подумав і нарешті запитав, скільки треба. Почувши відповідь, Маріян встав і вийшов. За кілька хвилин повернувся із згортком у руці. „Маєш гроші? як ні, то принесеш пізніше". Я з почуттям радості розрахував-

Кляса 7-Ц. Бережанської гімназії в 1926 р. Сидять зліва: Абрагамовський Мирослав, Єлюк Євгенія, Крамарчук Марта, Маршицька Ольга, проф. Іван Бабій, опікун кляси, Заворотюк Ольга, Бородайко Ярослав, Брилинська Марія, Дубицький Роман. Стоять зліва: Троян Роман, Ковальський Володимир, Мушкевич Володимир, Тицький Михайло, Сена Євген, Гуглевич Роман, Добровольський Юрій (автор статті), Лаврівський Юрій, Рижевський Роман. 2-й ряд зліва — Бравні Саломон, Починок Василь, Корчинський Франц, Палінський Іван, Якимів Роман, Баран Остап, Дідух Іван, Халуца Лев. 3-й ряд зліва: Анін Маріян, Дурбак Іван, Гіблер Мойсей.

ся, щиро подякував Маріянові і дав драла назад що лиш мав духу до гімназії, щоб до приходу проф. Ковальського, затерти сліди моєї „вивротової роботи”. Добігши до будинку — глянув на вікна: всюди були вражі наліпки, тільки на вікнах нашої кляси — ні! Добре, що ніхто не придивлявся до вікон. Не входжу, а вбігаю в клясу. Перше слово проф Бабія: „Дістав?” „Так, пане професоре”. „Сейчас ліпи!” Цього не треба було мені двічі говорити — і за хвилину вся „диверсія” була направлена. До кінця години лишалось заледве кілька хвилин. Нарешті я сів за свою лавку, мусів чемно вислухати „патер ностер” від професора, який закінчив свою промову словами: „Такого сину більше не роби, бо таким ділом нічого доброго не вдієш, тільки накличеш біди собі, родичам та іншим”. Дзвінок. Година греки — скінчилась! Я ще до себе вповні не прийшов, та ще не заспокоївся по таких „тарпатах”...

Ця ніби мала, непомітна „історія”, щоразу виринає перед очима, як тільки полину думкою з далекої Австралії до рідних Бережан. Перед очима пересувається моя кляса, мої товаришки і товариші і подар кляси — проф. Іван Бабій. Навіть його суворий голос — бринить мені в ушах. Після того випадку, я дуже шанував професора: він по-

ступив дуже по-людяному і щиро бажаючи допомогти мені — сам собі міг наробити багато лиха! Коли б хтось доніс директорові про те, що професор дав мені змогу направити мій вчинок, то напевно мав би багато неприємностей! Але й кляса була солідарна, тут донощиків не було, ніхто й словечком про те нікому не згадав і за те я ще більше поважав моїх шкільних товаришів! Завдяки мому дорогому професорові і господареві кляси, вся справа була поладжена. Я залишився в гімназії під його батьківським проводом, закінчив восьму клясу і здав в Бережанах іспит зрілости.

Багато літ від тоді минуло; багато літ минуло з того часу, як мій дорогий професор передчасно зовсім невинно загинув...

Нехай Йому буде пером — рідна Українська Земля!

Щорічно пластунки в Бережанах, прибирали символічну могилу в пошану полеглих Борців за волю України в дні 1. Листопада в церкві св. Тройці.

ІЗ НЕДРУКОВАНИХ СПОГАДІВ ПРО БЕРЕЖАНИ

Перед першою світовою війною, українська парламентарна та соймова репрезентації, домагалися від уряду створити окремий український університет та гімназії з українською викладорою мовою. В Бережанській гімназії, в якій вчилися не лише учні з Бережанщини, але й із суміжних повітів, української молоді було найбільше, тому домагання відкрити українську гімназію в Бережанах — було вповні обґрунтованим. Поляки мавши свої впливи у віденському уряді, щоб заспокоїти українців — вигадали так зв. „утраквістику”, тобто — двомовність. Замість української гімназії було створено при польській гімназії „під одним дахом”, і з тим самим директором — рівнобіжні українські відділи. Це був дивогляд, нечуваний досі в історії педагогіки! Половину предметів у нижчих класах викладали в українській мові, а другу у польській, знову у вищих класах навпаки. Можна собі уявити „колотнечу” в умах учнів. один предмет мусіли вивчати чотири роки однією, а інші чотири роки — другою мовою. Сьогодні прямо дивом-дивуєшся, що ні учні, ані суспільство не протестували проти тієї безглуздої вигадки польських шовіністів із Крайової Шкільної Ради у Львові. Ота „утраквістика” проіснувала від 1905 р. до 1939 р. до самого кінця польської „жечпосполітої” на наших землях. Я закінчив таку утраквістичну гімназію в Бережанах, де вчився від 2-ї до 8-ї класи. Постійно був у відділі „Ц” призначеному для українців, бо відділи „А” і „Б” були призначені для поляків і жидів. У нашій класі „2-га Ц”, було 63-ох учнів, але до матури дійшли тільки 16, та й з поміж них — двох матури не здали. Це було відверте нищення нашої молоді, щоб українська інтелігенція не мала доросту. До наших класів призначили найбільш шовіністично наставлених учителів, які безоглядно нищили нашу молодь. Не було кому й поскаржитись, Шкільна Рада у польських руках, директор школи — поляк — Відень далеко, — а Пан-Біг високо! Надії на справедливість не було. В класах найважче було засвоїти собі польську термінологію в таких дисциплінах, як математика, природа, географія, історія. На одних годинах говори і міркуй по-українськи, на інших — по-польськи. І горе учневі, який на годині, викладаній польською мовою, сказав український вислів! Професор обурювався, що учень не знає польської мови, і грозив, що скаже про те вчителю польської мови. А цей знову був найбільшою „гідрою”, він тільки й чекав на нову жертву. Такі „педагоги” лише вишукували способи, щоб зробити учня туманом, лихими оцінками

знеохотити його до наук, або змусити повторяти клясу, чи навіть геть її покинути.

Наведу для прикладу дані про мою клясу:

2-га Ц кляса. Початкова кількість учнів — 63. Залишено повторити клясу — 11.

3-та Ц кляса — 52. Залишено повторити клясу — 9.

4-та Ц кляса — 43. Відсіяно — 7

5-та Ц кляса кількість — 36, відсіяно — 8, остало — 28.

6-та Ц кляса кількість — 28, відсіяно — 7, остало — 21.

7-ма Ц кляса кількість — 21, відсіяно — 5.

8-ма Ц кляса — 16, при maturі впали — 2, здали maturу — 14.

У польських відділах гімназії таких „відсівань” не було, там був інший підхід, та інша ціль. А в нашому відділі „Ц” з початкових 63 учнів — здали maturу 14 тобто 22% ! Такі величезні втрати наносили нам свідомо поляки, які не хотіли ніколи погодитися з тим, що нам прислуговують такі самі права і такий самий життєвий старт як їм та всім іншим.

Мої педагоги

Українську мову викладав визначний україніст д-р Іван Зілинський, дуже добрий педагог і виховник. Згодом він був професором Празького та Краківського університетів. Його виклади були ясні, зрозумілі — виголошені гарною літературною мовою, яку ми старались від нього перейняти та його гарні літературні вислови. Всі ми його дуже любили і цінили за знання та совісний підхід до предмету. Учив нас лише два роки від 4-ої до 6-ої кляси. У 6-8-ій клясах, учив нас цього предмету проф. Ісидор Єлюк. Це був низького росту, дрібної кости чоловік, подобав він радше на нашого колегу. До учнів звертався через „ви”. Свій предмет знав. Не притримувавсь невірливо підручника, викладав із своїх нотаток, даючи досить широкий критичний огляд українського красного письменства. Умів викликати в учнів любов і пошану до предмету. Він був добрий педагог-патріот. Пригадую собі, як ми написали першу шкільну вправу і віддавши зшитки, здивувались на наступній годині, бо професор повикреслював на обгортках наші традиційно-завчені написи: „Руські задачі”, або „Русько-українські задачі” — тощо. Професор Ісидор Єлюк запитав, скільки національностей є в клясі — бо за зшитками, є „русини”, „русини-українці” і „українці” — шкода, що — мовляв, нема ще „руських-китайців!”. І хоч шкільна влада наказувала користуватись терміном „руський” однак за почином проф. Єлюка — учні вперше написали „українські вправи”, а назви „українець” — український” — ввійшли у всій гімназії в життя. Директор гімназії і професори-поляки не були з цього вдоволені, але нічого вже зробити не могли.

Природознавства учив нас в 2-ій класі проф. Григор Бобяк, себто зоологію і ботаніку. За його порадою ми приносили на лекцію всяких комах, метеликів, черепах, раків, і т. п. і на тій живій природі — вчилися. Простими словами, він прекрасно, зрозуміло викладав, а ми тамуючи подих, слухали, запам'ятували і дома не потребували „кувати”. Після викладу він, найчастіше з допомогою питань утримував у нашій пам'яті ту лекцію. Пояснював також, які рослини надаються для лікування недуг, і де ті рослини треба шукати. Подавав різні життєві поради, запрошував учнів до свого дому, щоб оглянули його городець, вулики з бджолами і расові кози. Маючи вільні по полудні, залюбки працював у своєму городі. Був трохи аскетом-вегетаріанином, не курив, кави і навіть чаю не пив, тільки вивар з рум'янку та козяче молоко. Оповідав, як тяжко бідував ще студентом, заробляв на прожиток лекціями, як лікувався кислим молоком та сироваткою від грудної недуги. До його викладів і життєвих практичних порад, ми всі уважно прислухувалися, а згодом самі їх застосовували. В школі проф. Г. Бобяк був дуже добрим педагогом, а в українській громаді — цінним громадянином. Прив'язував велику увагу до економічних питань, які добре розумів і на них визнавався, тому не випадково роками був членом дирекції в кредитовій касі „Надія” в Бережанах, був засновником філії т-ва „Сільський Господар”, споживчої крамниці „Народний Дім” та членом усіх товариств у Бережанах. Часто виїздив на села з доповідями та порадами на господарські чи освітньо-наукові теми. 1914 року, під час московської окупації Східної Галичини, мабуть на донос, був заарештований і вивезений в глибину московщини. В один час був директором середньої школи у місті Винниці в Україні, а коли відти повернувся, польська влада післала його на захід, де вчив у якійсь польській гімназії. Таких учителів, як проф. Григор Бобяк можна б усім побажати !

Математики в нижчих класах учив нас проф. Андрій Сабат, пізніше проф. Осип Насельський, а у вищих класах проф. Володимир Гусак, настоятель гімназійної бурси. Був дуже добрим педагогом, викладав ясно, зрозуміло, повільно й дуже старався за те, щоб учні зрозуміли його виклад. Задачі диктував з пам'яті, не раз допомагав учням їх розв'язувати. Це була добра, чутлива людина і добрий український патріот. За часів нашої влади 1918 - 1919 рр. був директором української державної гімназії в Бережанах. Разом з УГАРмією, подався на Україну до Кам'янця Подільського, а 1920 р. повернувся до Бережан. Помер проф. Володимир Гусак у Львові 1943 р.

За моїх шкільних часів, у Бережанах був сильний і гарний гімназійний хор, яким диригував проф. Лозинський, він мав гарний баритоновий голос. Зорганізував прекрасний мішаний хор, до якого належали самі вибранці з добрими голосами — було чим похвалитись. Цей хор виступав на великих концертах, та на церковних святах. Був ще другий хор — чоловічий, яким диригував учень Роман Ставничий, потім

учень Мостовий, вкінці студент Федь Мельник родом з Вибудова. Цей хор виступав на гімназійних концертах та святах в пошану наших поетів і письменників. Вершком виступів цього хору, був звичайно концерт в пошану Тараса Шевченка, на якому промовляли професори, як В. Кипріян, Іс. Єлюк, Антін Крушельницький та д-р Василь Левицький.

„Молода Україна”

Серед учнів діяв таємний гурток „Молода Україна”. Належали до нього учні від 3 - 7-ої класи, яких вибирала управа гуртка і то таких, що не зрадять товариство. Вступаючи до гуртка — учень давав слово чести, що буде вірним членом, не зрадить товаришів і буде виконувати всі обов’язки доброго члена. Гурток мав на меті підвищувати самоосвіту членів, ширити освіту, науку і знання серед свого українського народу, та стояти на сторожі української національної ідеї. В гуртку були секції: літературна, історична і суспільна. Бібліотека гуртка переходила за моїх часів на „станції” учня Юліяна Соневицького, потім Осипа Боднарівича, в домі секції „Студ. Союзу” і Івана Бемка. Зібрання гуртка відбувалися влітку в довколишніх лісах чи левадах, яких так багато в Бережанщині, а взимку в добре законспірованих мешканнях. „Молода Україна” запалювала в серцях членів — вогні любови і відданости українській справі, поширювала світогляд і знання: пишучи реферати, дискутуючи — вони вчилися висловлювати думки, пізнавати, що Москва, Австрія і Польща — наші національні вороги.

Просвітянська праця серед народу

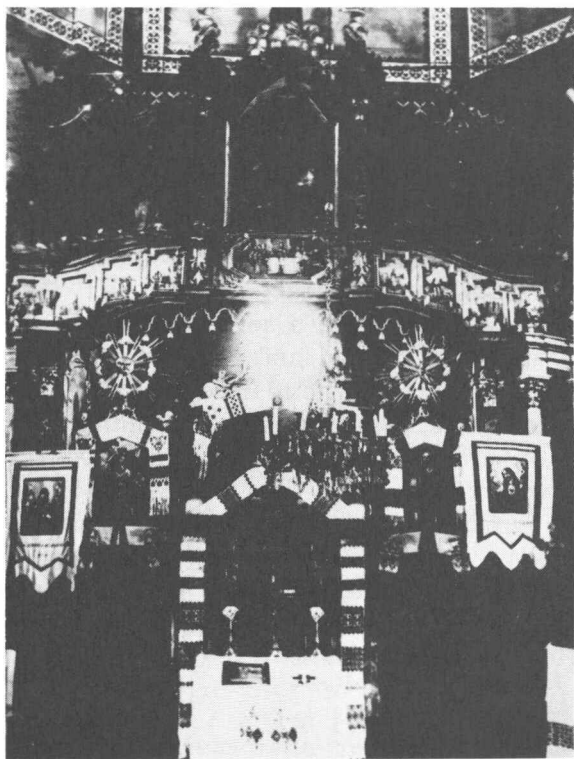
Ми вирішили працювати, потайки від ока влади, серед наших народніх мас, особливо у вільні від навчання дні та під час літніх ваканцій. Я списав у читальні „Просвіти” в моєму селі Раю, всі книжки, упорядкував їх і ними завідував, а також виписував зі Львова нові книжки для бібліотеки, а в певні дні, випозичав їх членам читальні. Читальня спочатку містилася в домі мого стрия Семена Барана, згодом у хаті Василя Яреми. Я влаштовував поминки в пошану Тараса Шевченка, навчав молодих декламаторів, вчив у лісах січових вправ молодих сільських хлопців, розучував з ними народні пісні. Інколи заставляли мене в читальні проф. І. Єлюк, або проф. Антін Крушельницький, але вдавали, що мене не пізнають, а я швидко зникав, бо гімназійним учням було заборонено бувати в читальні і подібних осередках. Читальня в Раю мала теж свій „Споживчий Склеп”, спертий на уділах членів. Його провадив якийсь час Осип Чайківський, тепер він у ЗСА.

В і й н а

2-го серпня 1914 р. Австрія проголосила Сербії війну, зарядивши загальну мобілізацію. Почалась перша світова війна. Мобілізація!.. У Бережанах — на вулицях, площах у парку та в касарнях маси ре-

Дитячий хор при чит. „Просвіти” в селі Раю, зі своїм диригентом
Осипом Ганачевським.

Відновлений гарними мальовилами головний вів-
тар у церкві в селі Плавуча-Велика в 1937 р.

зєрвістів покликаних до війська. Зі Львова прийшли накази організувати добровольців до Українського Легіону, а жінок і дівчат до служби в Червоному Хресті. Ми всі молоді бадьорі, повні надій зарєструвалися до Легіону і чекаємо дальших наказів. На так зв. „чвертьох” — полях мого стрія Семена Барана, розложилась батарея польової артилерії. На дорогах появилися військові стійки, вони контролюють „цивілів”, питають за перепустками у прохожих, розшукують шпигунів...

У той час поляки та жиди несподівано стали дуже ревними австрійськими патріотами. Ні з того, ні з сього, почались арешти „москвофілів”, також і українців. Цілковито безпідставно був заарештований емерит. командант станиці жандармерії Григорій Сендецький у Бережанах. До австрійської жандармерії посипались доноси. Коли заарештованих провадили вулицями міста, то жиди кидали на них камінням, плювали на них, а часом і накидалися на них з п'ястуками!.. Так то вони виказували свій гарячий австрійський патріотизм, хоча пізніше виявилось, що це був тільки „рахунковий” патріотизм, бо у фронтових частинах знайти жида й на лік не було можна, — за те у магазинах, бюрох, інтендатурах та у всьому запілллю — від жидів аж кишіло!.. Сотні і тисячі невинних людей опинилися в таборах Талергофу в Австрії, завдяки тим — ... австрійським патріотам !

Одного вечора в серпні прибіг до нас д-р Ковшевич, який був військовим лікарем при 55 полк. п. в Бережанах, і повідомив, що козаки вже під Тернополем, тому наказано евакувати Бережани. Паніка ! А про наших добровольців командування ніби забуло! Вночі видно далекі заграви пожеж, чути гарматні стріли. Валки возів, і довжезні потяги сунуть по шинах з Бережан на Підвисоке - Рогатин. Дехто з наших добровольців на власну руку йде в сторону Стрия. Між ними пішов тоді з Лісників наш товариш Петрович, який пізніше загинув у першому бою в Карпатах. Я також збирався, та москалі наглим наскоком захопили Бережани і моє село Рай. Між народом ширилися неймовірні, тривожні чутки, мовляв, москалі виколують очі, ріжуть людей, вивозять на Сибір і т. п.

Царські російські вояки дечим скидалися на наших арештантів: у сірих одностроях, довгих військових плащах з якогось шореткого, волосатого матеріялу, у чоботях-гармошках, що немилосердно смерділи дьогтем, але були ситі, здорові, добре відживлені. Козаки — виглядали досить залякуючо у тих папахах, в руках довгі списи, але на гарних конях, навчених до військового діла. бо в бою лягали на землю, а козаки з „такого прикриття” — стріляли. То була в той час величезна армія, що йшла через Бережани три дні і три ночі безперервно підряд. Дорогами везли гармати, обози, по боках — маси піхоти, і козаки на конях.

Австрійське командування втікаючи на захід, крім військових магазинів та величезного майна, залишило browарі й гуральні в яких було повно по самі вінця горілки та пива. Знову ж російське команду-

вання розливало їх у рови, потоки та річки. Від цього вигинула риба. Але вояки набирали ту „горілку” таки з ровів та впивались до нестями. Коли вдерлися до нашої гімназії в ратуші та зайшли до природничих заль, де тримали у спирті в скляних посудях всяку гадь, жаби, раки і навіть малого крокодила, то вояки жагучі „водки” ту всю гадь повикидали через вікна на ринок, а спирт на здоров’я... випили! В графській палаті Потоцьких в селі Раю, вояки розбили двері, та пішли сходами вниз до пивниці, а там... бочки старого, доброго вина. П’яні, вони ламали двері, обладнання, били вікна й начиння, нищили що попало в руки, а потім роздавали цивільному населенню чуже добро таки щедрою рукою... (управа дібр втекла, покинувши великі багатства на Божу волю). Але через тиждень, з’явилась в Бережанах цивільна московська влада, яка наказала селянам під загрозою кари — повернути все забране чи „дароване” добро, а навіть робили обшуки, а коли знайшли чужі речі, то жандарми таки „здорово” побивали! Московські військові відділи, що стояли постоем в Бережанах, ставилися з неприхованою ворожнечею до жидів, не жаліючи їм „масних” висловів, часто їх побиваючи, а вже козаки не втерпіли, коли проїздили крізь місто, щоб котрогонебудь „єврея” як вони казали, не „вжарити” биківцем по плечах. Багато москалів вперше бачили стільки жидів, яким було заборонено, за „чертой осєдлости” жити в Росії-Московщині...

Назагал російські вояки відносились до цивільного населення непогано. За тих часів напр. майже не було бідних-жебраків, що ходили б за милостинею по хатах. Вони збиралися щоденно під великими військовими касарнями і спокійно ждали своєї черги до ... обіду. Нагодувавши своїх вояків, кухарям лишалося ще багато доброї м’ясної страви, також кусні м’яса і хліба. Вони ставили дідів та бабушок у чергу і наливали їм тієї ж страви в їхні їдунки, , додавали здоровий кусень м’яса та ще й буханець хліба. Тому вони й не ходили за милостинею, а декі з них так заокруглились, що годі було їх розпізнати. Те саме діялось й біля військової пекарні, коли навантажили на вози те що мали здати, решту роздавали дітям і бідним. Так і видно було, що харчів в них аж забагато і їх не жалували нікому.

Між вояками було багато українців. Вони потайки заходили до хати, де говорили нашою мовою, а деякі гарною полтавською із тим м’яким звучанням, чого ми їм заздрили. Вони бажали дістати українські книжки: прохали „Кобзаря” Т. Шевченка, творів Івана Франка та інших українських галицьких видань. Коли вже з ким добре запізналися, відкривали свої серця і тоді нарікали, що залишили родину, жінку-діти, що змушені гинути за „мачуху Расєю”.. То були селяни-наддніпрянці, свідомі українці, які зовсім не хотіли ризикувати своїм життям чи здоров’ям за чужі ворожі імперські інтереси. Ми переконувались, що в російській армії було тоді багато свідомих вояків-українців, що вони також бажають визволення України з московсь-

кого ярма. Бажаючи показати їм красу нашого церковного співу, ми студенти зорганізували мішаний церковний хор. Керував ним Стефан Ратич – питомець Львівської Духовної Семінарії; він любив спів і музику, грав на скрипці, працював у читальні Просвіти, а за часів московської окупації, запустив собі бороду і взявся організувати хор. Співаків зібралось до 40 осіб. У сопранах вирізнявалися гарними голосами п. Слава Бачинська-Бойкова, Ф. Гуралева, Служинська в альт-Оля Бородайківна-Целевичева, М. Маршицька та інші. Ми співали щонеділі і свята. На страшний четвер ми дали концерт у церкві, співали псалми Бортнянського. На відправи приходили маси вояків, що побожно молилися за свій щасливий поворот до дому. Хор не впадав у вічі російській владі, за те ми могли на пробах обмінятися думками, та почути воєнні новинки. Ми чекали весни і... перемоги „наших”, тому, коли в половині березня наступила капітуляція твердині Перемишля, – це був для нас удар грому з ясного неба !

Дім панства Ратичів

У непевних і скрутних воєнних часах, людина шукає якоїсь потіхи й розради та забуття, щоб не бачити того, що діється навколо. Таким місцем, де ми могли безпечно від ока московської жандармерії зійтися, поговорити, був симпатичний дім панства Ратичів у Лісниках. Та велика родина складалася із стареньких татка і мамці та милих дітей – Олі, Юзі і Гані, Павла, Івана, Василя, Стефана і Влодзя. Найстарший Павло був урядовцем, мабуть у Перемишлянах, другий Іван, парохом у Березовиці під Тернополем, Василь – студентом філософії, потім добровольцем УСС-ів (одружився з УСС Ганною Дмитерко). Стефан і Влодзьо були студентами теології і згодом священиками. До Олі залицявся Демчишин, учень гімназії в Бережанах, був тоді у війську. Знову до Юзі залицявся безнадійно абсолювент гімназії Петрович, родом з Лісників – УСС, який загинув смертю стрільця-боєвика 1914 р. у Карпатах. Наймолодша Ганя була найбільш жартівливою і товариською. До тої родини я заходив, знаходячи там родинне тепло і культурну розвагу. Крім мене бували у Ратичів місцеві гімназисти – Василь Танчак згодом парох Янчина біля Перемишлян (живе в Н-Брунєвіку, Н. Дж.), Микола Марків, згодом парох Княжа біля Золочева. (помер в Канаді 1966 р. прим. ред.) та інші. Ми сходились, щоб дещо цікаве почути і весело провести час, почувавши себе дуже добре серед цього оточення, бо там ми находили щирість, ввічливість і сердешність. Ми багато співали, а верховодив при тому Стефан Ратич – жартун, знавець безлічі приповідок, співанок, скрипаль і мандолініст. У домі завжди панували – веселий настрій і родинна атмосфера, якої нам молодим було найбільше потрібно. Молоді Ратичі були патріотами, вони провадили культурно-освітню працю в Лісниках. За їх почином постала і діяла читальня „Просвіти”, що мала свій гарний будинок із споживчою кооперативою, театральною залєю, та кімнатою для проб хору. Василь і Стефан Ратичі керували театральними ама-

торськими гуртками, і поставили чимало різних п'єс та вистав. Родина Ратичів була духовим провідником села Лісників. Парохом у тому селі був о. Григорій Качала, якого вивезли до табору в Талергофі. Приїздив на відправи в церкві до Лісник, о. Юліян Левинський парох села Потутор — гарячий український патріот і непересічний суспільний діяч. Родина Ратичів приятелювала з родиною Левинських — обидва дома були щиро українськими, жили тими самими ідеалами, працюючи суспільно для добра свого народу.

У С Стрільці — в Бережанах

Весною 1915 р. німецько-австрійські війська прорвалися через московські лінії. Москалі здавали позиції за позиціями. Річ ясна, що наші УСС-и рвалися до бою — визволяючи рідну Галичину від ворога. Вони своїми наступами, своїм героїзмом, вписали світлу сторінку в історію наших Визвольних Змагань. Як не раз трапляється в бою, якась частина з поміж них потрапила в московський полон біля Стрия. До Бережан привели москалі кількадесят полонених УСС-ів, а між ними — хорунжого УСС Олену Степанівну, чет. Чмолу та інших. Наші стрільці були в досить гарних одностроях а їхні стрілецькі шапки відрізнялися своєю формою від інших. У Бережанах, тих полонених тримали у великих касарнях при вул. Колійовій. Тоді ми молоді, Оля Бородайківна, М. Служинська, Ф. Гуралева та нас кількох студентів, приготували для наших полонених стрільців — харчові пакунки на дорогу. Але вояки-конвоїри так щільно їх при виході оточили, що не було можна їм щонебудь подати, та ще й не дозволяли приближатись. Все ж таки вже за містом нам вдалося якось втиснути їм в руки принесені дари, але один конвоїр розлючений кинув за нами своїм крісом з півметровим багнетом, і щасливо лише легко поранив ногу Олі Бородайківні. От така була наша перша зустріч із Січовими Стрільцями.

Викладаю в гімназії

Від 1 грудня 1918 до 30 квітня 1919 рр. я був учителем в українській державній гімназії в Бережанах. Директором гімназії став проф. Володимир Гусак, а учителями були: Григорій Бобяк, о. Василь Дубицький, о. Михайло Осадца, о. Ардан, д-р Василь Левицький, Тадей Смулка, І. Туна, Ісидор Єлюк, Михайло Крушельницький, о. Михайло Залеський та інші. Поляки не ходили до школи, тільки українці і жида. Польська інтелігенція та урядовці трималися осторонь, українську владу — бойкотували.

У гімназії, я викладав латину в 2, 4 і 5-ій клясах, та українську мову в 1 — 2-ій клясі, і був господарем другої кляси. Трохи було мені ніяково, що тоді, коли йшов під Львовом бій, я молодий був „цивілем”. Але військове командування само призначило мені місце у школі, бо хтось мусів працювати з доростом. У школі — на перервах, учителі „політикували”. Найбільш критикував нашу владу за порядки д-р Ва-

силь Левицький, жадаючи гострішого курсу і для чужих але й для своїх говорячи: „Менше шуму та балачок, більше діла !”

Навчання в школах і праця в установах ішли своїм руслом; похідні сотні та курені маршували на фронт; на ринку, перед церквою — стрілецьтво складало присягу на вірність своїй українській державі. Душею збройних сил в Бережанах був полковник д-р Осип Ковшевич — Окружний Військовий Командант. Він приймав військові паради, відправляв похідні курені на фронт. Як вояк — він організував українське військо, а як лікар — вів боротьбу з грізним ворогом — плямистим тифом, вкінці заразився ним і в січні 1919 р. помер — загинув як вояк на стійці !

Бережанська земля з великим болем і жалем довідалась, що не стало Батька-Отамана, полковника УГАРмії д-ра Осипа Ковшевича — великого українського Патріота !

Похорони — були величні. Домовину, покриту державним прапором та десятками вінків, везено козацьким звичаєм на санях — в три пари чорних - круторогих, що повагом ішли — везучи дорогоцінну домовину в далеку дорогу ... Непроглядні маси народу проводжали свого Добродія, який роками лікував усіх безкоштовно, та ще й ліки додавав ... Жалобний хор із 250 співаків — могутнім „Святий Боже” з численним духовенством прощали видатного Сина України ! Військо востаннє стануло на „ПОЗІР” а почесна сотня віддала останній салют ! ...

Йордан у Бережанах

О. крилошанин Теодор Кордуба, парох міста Бережан, був типом священика аристократа з давньої доби. Таких священиків в тому часі було дуже мало, а й пізніше не легко було таких знайти. Він був високого росту, здорової структури тіла, лице худощаве, аристократичне з гарними рум'янцями і сиве волосся, одним словом тип гарного мужчини. Голос у нього був може трохи за слабкий до співу, але дзвінкий. Дуже любив виставність і красу нашого релігійного обряду і коли лише була нагода, показував цю красу чужинцям, при всіляких церковних святах. За його старанням, збудовано в Бережанах гарну три-банну церкву на взір катедри св. Петра в Римі. О. канонік старався все мати в церкві добрий хор, а на Різдво любив мати в церкві оркестру, що вигравала наші коляди. Тоді вбирався в дорогі церковні ризи, а біля себе мав при відправі по обох сторонах сотрудників з добрими голосами.

На Йордан приготував о. канонік все що було потрібне, щоби Водосвяття відбулось якнайбільше святково, імпозантно та звеличувало наш обряд, бо на це свято запрошував усіх місцевих представників австрійської влади, старосту, президента окружного суду, команданта військового гарнізону та багато інших вищих урядовців. Запрошував також до участі місцевих священиків латинського обряду, і штабових старшин 55-го полку піхоти і 7-го полку уланів. О. канонік

правив тоді Службу Божу в співслуженні дияконів і катехитів в золотих ризах, співав великий хор, а за престолом займали місця всі достойники австрійської цивільної та військової влади.

Ось як виглядало парадне свячення йорданської води в Бережанах! В церкві і перед нею тьма-тьменна народу. На площі перед церквою станула почесна сотня піхоти, місцевого 55-го полку в парадних одностроях. В церкві перед вівтарем і царськими воротами, стоїть у двох рядах напроти себе, почесна варта 16 уланів в парадних „чаках” (високі тверді військові шапки) в синіх півкожушках — з битого сукна червоних штанях впущених в чоботи з довгими лискучими халявами, — стоять на „позір” з шаблями в руках. В притворі, вахмайстер-горністр з трубкою-сигналом в руці слідкує за найважливішими моментами Служби Божої і час до часу дає сигнал або „до стрілу” або „до молитви”. Коли понісся сигнал „до стрілу”, командуючий офіцер (старшина) видає відповідний наказ — „габт ахт !” пізніше „гох ан фаєр !” — сотня піднесла кріси вгору і загреміла сальва..т...т...трах.., часами як один муж, а часом... дехто спізвився. Військо у високих чаках, на кожному начеплений хрестик з гілки соснини. Така парада робила враження. На дворі, — тріскучий мороз, лиця вояків — червоні, але бадьорі. Люди тепло повбирані в кожухи і хутряні шапки, а вояки лише в плащах і чаках на голові, держать військову дисципліну і „сиплять” сальву за сальвою. Деколи несеться сигнал трубки „до молитви”. Падє команда „цум гебет”!, а кожний вояк тримаючи в правій руці кріс при нозі, — підносить ліву долоню з випрямленими пальцями до дашка чака, віддаючи тим способом почесь даному моментові Служби Божої. Оце парада !

Кінчиться Богослужба в церкві. Вірні і процесії виходять з церкви, вже видно і балдахин, під яким іде о. канонік з найсвятішими дарами, по обох боках отці катехити, впереді оо. диякони з кадильницями в руках, — біля них почесна варта уланів з витягненими шаблями, а за балдахином, — представники цивільної та військової влади у високих чаках з півняними перами, в офіційних одягах, при парадних шаблях.

Процесія підходить до криниці на ринку, прибраної на той день святково сосниною. Тут стоять два високі трираменні свічники „трійці”, якими о. канонік та інші священники будуть святити воду. Починається Водосвяття. Чути високі голоси дияконів і грімкий спів хору. При читанні св. Євангелія, — чути голос трубки-сигналу. Несеться різкий голос команди: „Компані габт ахт !.. гох ан ! фаєр ! і загреміла сальва із 250 вояцьких крісів. Так з пошаною святкує австрійська піхота 55-го полку (вояки майже виключно українці) Йордан в Бережанах. Відправа може трохи й протягається, але свято на причуд гарне і хоча мороз „щипає” в руки, ноги і вуха, присмно брати в ньому участь. Ось знову сигнал, — команда і сальва стрілів до небес, сповіщає, що у нас Йордан.

Коли о. канонік Кордуба, пристоящі катехити і диякони, зануривши у воду горючі трираменні свічки-хрести моляться „Великий еси Господи”, благословлять і освячують воду (це найважливіша частина свята) люди підступають із всілякими посудинами, щоб набрати свяченої води хоча б і на цілий рік. Диякони наливають свячену воду в склянки і передають на підносі о. канонікові, а він припрошує тільки найвищих рангою достойників, напитися свяченої води, що вони й охотно роблять. Менше важних урядовців, частують оо. катехити і диякони. На закінчення, хор співає грімке „Многая літа”, а процесія зі священиками повертається у церкву, зібраний народ розбирає поміж себе кусники посвяченої соснини та набирає воду з криниці. Водосвяття — покінчене. Військо струнко й гордо відходить до касарень на святковий обід. Народ розходиться з радісним і вдоволеним обличчям домів. Колись кожного року була така парада в Бережанах. Це було за часів Австрії. А щож було пізніше за Польщі і большевиків? Як тоді святкували Бережанці це свято?.. Краще не питайте, бо лиш жаль стискає серце...

Із тих усіх величних Йорданів у Бережанах, був один — якого ніхто з приввних ніколи не забуде! Це був Йордан у січні 1919 р., у нашій вільній, незалежній Державі. Тоді маршувало українське військо, неслась українська команда і гриміли сальви з крісів українських стрільців... Все те минуло, а ми... на еміграції, бо люті вороги не дали нам жити на нашій Батьківщині. Сниться часом минавшина... мов гарний цілющий сон... Та дасть Бог, сон стане дійсністю, а ми знову підемо з посудиною по свячену воду на Йордан у Бережанах.

О крилошанина Теодора Кордубу пароха в Бережанах, загалом називали о. каноніком (прим. ред.).

Гарно розмістилася частина села Лісник поміж горбками, в далечі букові та грабові ліси.

ТРИДЦЯТИ РОКИ БЕРЕЖАНСЬКОЇ МОЛОДІ

У 1930-их роках Бережанський повіт здобув собі славу одного з найсвідоміших повітів у Західній Україні. Принаймні такий розголос зробила йому молода генерація 30-их років. Сднак вважаю, що це трохи однобічний погляд, бо й перед першою світовою війною і в 20-их роках цей повіт у національному розумінні нічим не відрізнявся у відношенні до інших галицьких повітів – може був трохи більше динамічним, до чого можливо, причинилася легенда УСС-ів, гора Лисоня, Потутори, Посухів, річка Ценівка й уся околиця znana й славна важкими боями Січових Стрільців у 1916-му році. Національно-політична динаміка 1930-их років мала свій виразний профіль – його різьбила загальна політична ситуація в Західній Україні, а зокрема українсько-польські відносини. Молодий вік не дозволив мені бути співтворцем формування обличчя повіту: я лише вrostав у дійсність, яка творилася довкола мене, не маючи часу розумово із застановою глянути на те, що творилось.

Дев'ятирічним хлопцем я поступив у Бережанську гімназію в 1925 році. До того часу моя родина жила в Рогатині, де батько був директором української приватної гімназії, а опісля перейшов на службу в державній Бережанській гімназії. Вже тоді доводилось нашим батькам боротися за становище в державних гімназіях. Пригадую, що мій батько мусів використовувати знайомства з колишніми своїми товаришами-поляками з „австрійських” часів, до яких належав відомий польський географ Е. Ромер. Головною причиною неприхильного ставлення поляків було те, що мій батько був під час Визвольних Змагань членом Національної Ради в Чернівцях, а після окупації Буковини румунськими військами, був заарештований і згодом виселений до Снятина по галицькому боці. Подібні труднощі мали й інші українські учителі, що так чи інакше брали участь у Визвольних Змаганнях.

Всеж таки в 1920-их роках українсько-польські справи були вже трохи спокійніші, на те мабуть мала свій вплив загальна перевтома безперервними воєнними діями від 1914 р. починаючи. Та з бігом часу, обі сторони знову набирали сили, і ті справи знову загострювались, та доводили до **зударів**, а то й поважних інцидентів. Приблизно тоді – пережила Бережанська гімназія точніше її українські відділи чимало турбот: поляки викрили нелегальний український Пласт. За моєї пам'яті існував у Бережанах легальний Пласт, до якого належали й гімназійні учні, і я теж належав, 12-річним хлопцем. У Бережанській гімназії Пластом керував проф. Іван Бабій, згодом директор Академічної гімназії у Львові. Наша участь в Пласті обмежувалась тоді до товариських забав. Одного разу ми брали участь у чималих літніх „маневрах” тієї організації – та й її абсолюенти, з яких нині прига-

дую Богдана Єлюка, Михайла і Остапа Ставничих, Володимира і Романа Рижевських, Зосю і Марусю Масляківних... Кілька десятків учасників тієї забави, поділилися на дві групи: одна мала червоні перев'язки — інша не мала. Під проводом старших пластунів, ці дві групи подалися окремо в ліси між Звіринцем і Лисонем, а наше завдання — „захопити в полон” противну групу. Котра із тих двох груп „виграла” ці маневри — не пригадую, знаю тільки, що по полудні зустрілися обидві групи на горі Лисоні, у вечорі розклали ватру, співали й бавилися. Це все полонило мою уяву, особливо пластові пісні.

Наступного року Бережанській шкільній молоді заборонили належати до Пласту. Кілька наших старших товаришів, котрі все таки тримали зв'язки з Пластом, мали згодом великі неприємності.

З пластових часів залишилася в моїй пам'яті незабутня постать проф. Івана Бабія. Приблизно в 1930 р. його призначено директором гімназії у Львові. З тієї нагоди відбулось у Бережанській гімназії прощання з дорогим професором. У просторій залі зібралася вся гімназійна молодь, і вчителі. Проф. Бабій сидів на кріслі на самому переді, обличчям до аудиторії. Були українці, поляки і жиди: для всіх він був — учителем. Тому співали український і польський хори; прощальні промови виголошували і українські і польські учні. Український хор заспівав пісню „Якби була я зозулев” (Вербицького чи Воробкевича) що закінчувалась словами „Прощай, мій Іване” (ім'я проф. Бабія). До цього місця прощання мало шаблонний перебіг, і може тільки наші друзі з вищих класів усвідомлювали важку розлуку з видатним педагогом. Професор Бабій сидів непорушно, вислухував промови схиливши голову; ми помічали непрохані сльози на його лиці. Нарешті прийшла і його черга відповісти на промови. Він мусів спочатку говорити польською мовою. Не був промовцем. Поволі витискав слова, ліпив речення... „А тепер до тебе, українська молодь”.. — і тут по кількох реченнях його голос задрижав... Професор не міг перемогти хвилювання, і з перервами промовляв крізь зуби окремі слова, заливаючись сльозами. Аж тоді — інтуїтивно ми відчули, що втрачаємо нашого справжнього вчителя — виховника і його зворушення передалося нам. Нікому тоді й на гадку не приходило, що ця людина з кришталевим характером через кілька років впаде жертвою політичного атенатату, виконаного представником тієї ж ідейної молоді.. Його смерть — це один із парадоксів українського політичного життя 1930-их років.

— * * —

Культурне і мистецьке життя в Бережанській гімназії було досить жваве, при чому багато ініціативи проявляли самі учні. Згадати б про так зв. „Кружок Самообразування” (гурток самоосвіти), що збирався майже кожної неділі після Богослуження. Опікуном його за моїх часів був о. д-р Михайло Залеський, а після його відходу на посаду директора філії Академічної гімназії у Львові, проф. Лев Крип'якевич,

Вид на село Рай. Повертаючи в неділю з церковних відправ з Березан, посідали відпочити, споглядаючи з любов'ю на своє рідне село Рай — зліва: студ. Остап Танчук, нижче Дося Кізима-Пришлякова, Володимир Пришляк, Нуся Рабиківна, Нуся Яцик-Шпундерова і студ. Михайло Клецор.

Друзі-студенти жителі села Рай — зібрались на прогулянці в райвському парку Потоцьких в серпні 1929 р. Стоять зліва: Дмитро Ярема, Михайло Клецор, Теодор Ярема, Остап Баран, Володимир Чайківський; сидять Малиновський, Остап Танчук, Дмитро Мирон.

брат відомого історика проф. Івана Крип'якевича. На сходинах один із наших старших товаришів-гімназистів найчастіше мав доповідь на літературну тему, після чого велась вільна дискусія. Траплялось, що дехто із наших друзів читав власні вірші, як Роман Дурбак, який закінчив гімназію в 1931 р., студював теологію, став священиком а після другої світової війни, був заарештований більшовиками і засуджений на 10 років примусової праці. Про нього я чув, коли сам перебував в концтаборах СРСР. Раз на рік гурток підготовляв драматичну виставу. Це була подія не лише в гімназії, але на усі Бережани. За моєї пам'яті першою актрисою була Софія Яворівська, згодом також Ірка Пашківська, тепер п-і Лаврівська. Чоловічі ролі грали переважно хлопці „із провінції”. До таких належав Левко Зацний, що дивним-дивом не ходив до українських, а лише до польських відділів гімназії. У нього був драматичний талант. У п'єсі Корженевського „Верховинці”, виконував головну роль. В одному місці мав співати пісню „Гей браття опришки” в супроводі малої оркестри з гімназійних учнів. Ми мали з ним клопіт: добре розпочинав в тоні і непоганим голосом, але кінчав чомусь завжди половину тону вище.

Раз на рік влаштовували концерт з нагоди роковин Т. Шевченка, М. Шашкевича тощо, в якому гімназійні учні показували свої мистецькі досягнення. Центральною точкою такого концерту була „промова” одного з наших товаришів, який знав її напам'ять (були й дефекти). Тому опікун гуртка завжди підшукував найкращого суфлера... Інші точки програми були заповнені хорovими піснями, часом сольоспіваними, музичними точками, деклямаціями, збірними рецитаціями. Згадати б і про гімназійну оркестру та хор. Оркестра мала міжнаціон., а хор – національний характер. Оркестра була загально-гімназійною, нею диригував оплачуваний керівник, хором керували диригенти-аматори.

Дирекція гімназії найняла професійного учителя музики, чеха Гудечека, який грав потрохи на всіх інструментах. Часом допомагав йому син – професійний скрипаль, який від часу до часу приїздив до Бережан. Згодом місце Гудечека зайняв Моравський також універсальний музик, здібніший за чеха Гудечека. За надобов'язкові години музики, треба було платити 5 зл. місячно. Я познайомився дуже загально з грою на скрипці, і потрапив до гімназійної оркестри – до „третіх скрипок”. У перших скрипках переважали жиди. А що в програму оркестри входили примітивні марші та вальси, не раз скомпоновані нашими диригентами, то нам – третім скрипалям, треба було грати „акомпаньямент”, себто найпримітивніші ноти, при чому на сильну долю такту, яку грали басові інструменти, ми мали павзу а на другу – відповідали басам. На пробах тренував нас диригент: раз, та, та, : раз, та, та,. Опісля слово „раз” перетворилось в „ес”. Через те нас прозвали „естадратчиками”... У фальшуванні нот ніхто нас не міг перевищити! За моєї пам'яті, гімназійна оркестра виступила раз із власним концертом у залі польського „Сокола”. Найчастіше ми виступали на іме-

нинах директора гімназії Райтера. Він так захоплювався промовами і грою учнів що давав вільний день. Опісля ці та й інші справи якось дійшли до відома шкільної кураторії у Львові і – Райтера звільнили. Дехто з українських учнів серйозно ставився до музики і вчився в приватних учителів. До таких належали Юрій Лаврівський, Богдан Пінковський, Володимир Літинський та ін. Активну роль в створенні малої української оркестри, відіграв проф. Роман Шипайло сам віолончеліст. Багато ми завдячували музикальній родині Якимових. Найстарший, Ромко Якимів, якого я майже не знав, мавши музичний талант, захопився музикою, (коли покінчив гімназію) навчився грати на саксофоні і став професійним музиком у польських ансамблях легкої музики, що грали по курортах тощо. Через нього, його середній брат Адам (згодом студент фізичного виховання Краківського університету і учитель руханки в середніх школах, під час другої світової війни закінчив медичні студії і є сьогодні лікарем в ЗСА) отримав так зв. „мандолінові квартети” – ноти для двох мандолін, мандолі і гітари. Серед них були вальси, марші і навіть увертюри як „Каліф з Багдаду” Буальдє, увертюра Моцарта „Дон Жуан” та ін. Адам Якимів організував квартет, в якому партію першої і другої мандоліни – грали перша і друга скрипка, мандолі – третя скрипка, а гітари – фортепіано. Гімназійні музики взялись до діла. Найбільший успіх мала „Романеска” мало відомого композитора Шюбера. Від того часу музичні квартети ввійшли в „залізний репертуар” українських концертів.

Найкращих успіхів добився квартет, організований в 1932 р. Володимиром Літинським, в складі: В. Літинський – перша скрипка, Б. Крушельницький – друга, Борис Левицький – третя, Микола Літинський – фортепіано. Через рік Микола Літинський і Б. Левицький відійшли і квартет був переорганізований в складі Б. Крушельницький – перша скрипка, Андрій Білинський – друга, Клявдій Білинський – третя, і Мирон Левицький (знищений большевиками) – фортепіано, однак рівня попереднього квартету ми вже не досягнули.

Куди багатіша історія Бережанського гімназійного хору. Той хор досягнув найвищого рівня за диригентури проф. Романа Шипайла, завдяки вмінню диригента, добрим голосам і здібним хористам. В кінці 1920-их років українські класи були куди більші, як у 30-х роках. В той час в українських відділах вчилися теж і дівчата, а серед них і такі співачки, як Заворотюківна та Дідиківна. В Бережанах діяла також державна учительська жіноча семінарія, де вчилось чимало українських дівчат. В нашій класі вчилась лише одна товаришка – Ярка Смулівна (по війні жила у Відні).

— ** —

Після відходу проф. Шипайла до Коломиї, диригентом став учень Пришляк, диригент-самоук, що згодом відіграв визначну роль в

організації сільських хорів на Бережанщині. З відходом Пришляка в 1930 р. переорганізувався мішаний хор на чоловічий, під диригуванням Романа Дурбака, а в 1931 р. — Володимира Літинського. Ці хори були слабкі, бо з незрілих голосів важко створити добрий чоловічий хор і тому він занепадав. Також серед учительського збору не було на той час нікого, хто міг би керувати хором.

Мила зустріч Бережанців на чужині: зліва, Роман Богач, Ярослава Смулківна-Цвірінкалова, ред. Борис Левицький, д-р Андрій Білинський (автор цього спогаду). Висвітлено в Мюнхені, в січні 1959 р.

Молоді Бережанські адвокати мгр-и Володимир Логуш і Михайло Степаник.

1932 року довелося мені перебрати керівництво цього хору, а що до гімназії прибували дівчата я порадився з товаришами — Щуром, Самариком і Семчишином, організувати мішаний хор; я роздобув церковну партитуру і почав студіювати. В тому році відійшов від нас на емеритуру, катехит о. В. Дубицький, а на те місце прийшов о. д-р Побігушка, любитель музики, він і став диригентом Бережанського „Бояна”, активно підтримував і наш гімназійний хор. Врешті-решт ми перемогли всі труднощі ідесь у листопаді виступили вперше на хорах церкви. Чи це для Бережанців була така велика подія — годі сказати, але ми співаки гордились нашим осягом.

Десь у листопаді господар кляси д-р Андрій Бойкович сказав мені, що в Бережанах підготовляється 60-річний ювілей народин Богдана Лепкого, та що наш хор має у цьому святі взяти активну участь. Я мав підібрати відповідні пісні: декілька таких пісень я намітив, але ні одна як казав д-р Бойкович не була відповідною. Шож робити? Я підшукав відповідні слова Б. Лепкого „Хоч злсмані списи й подертий стя” і скомпонував пісню для мішаного хору, задержуючи це для себе. Це був мій перший виступ на сцені. Треба було мати і відповідний святковий одяг. Та для мого батька це не була проблема: мав повну шафу різних старомодних передвоснних фраків, шлюсроків — і т. п., і він відразу ж підшукав для мене один з тих „одягів”. Але мати бачила, що аж так не можна „компромітувати” хлопця, і потайки дала шити для мене „смокінг”. Кілька днів перед концертом я з’явився в смокінгу перед батьком, а він не хотів повірити, що я його син. Все закінчилось добре. В концерті взяли участь три хори — „Бояна”, хор ченців з монастеря у Краснопущі і наш. Казали, що наш співав найкраще — принаймні так мене компліментували. Прийшовши до дому, я не міг від щастя заснути. А мій батько все ще говорив про концерт і робив свої завваги. Нарешті він запитав: „А звідкіль ти взяв ту пісню, я ж її не знаю!?” „Я сам скомпонував її”, відповів я скромно — не боячися вже тепер компромітації... „Та як скомпонував?”, здивовано спитав батько. „Ну-так, взяв, сів і скомпонував!” Батько засвітив свічку і поглянув мені в лице: „А ти не фантазуєш?... „Їй Богу, ні!

Ще пригадую, що на третій день був у нас Богдан Лепкий гостем. Батько мене представив і розказав про ту мою „композицію”. Змісту тієї розмови вже не пригадую. Знаю, що через кілька днів вістка про те поширилася серед моїх товаришів і вони поставились до мене з респектом. Незабаром я отримав від проф. Б. Лепкого з Кракова поштівку з його портретом, з подякою і проханням переписати ту композицію власноручно і прислати, на пам’ятку, що я й зробив. Пізніше я довідався, що проф. Б. Лепкий показував ту пісню директорові музичної школи в Кракові Кжишталовичеві і той радив, приїхати мені студіювати музику. В моїй родині було таке переконання, що мені за здібностями найкраще підходять медичні студії, але батько бачив, що в зв’язку з польським протиукраїнським курсом, надій на медичні сту-

дії немає, і тому я вписався студіювати право, а музику як побічний фах бо „в наших умовах” з музики жити не можна — так казав тато. Я так і зробив, але музику інтензивно студіював лише один рік. Згодом мене заарештовано, потім помер батько... Студіювати рівнобіжно дві такі різні дисципліни — вже не було змоги.

— * * —

Були ще інші події, що хвилювали нашу генерацію в Бережанській гімназії. Десь восени 1932 р., коли мені було 16 років, підійшов до мене товариш по класі Євген Шавала і спитав, чи я хотів би належати до одного товариства. Подумай, мовляв, і дай відповідь. До нас до дому приходили дві газети: „Діло” і „Неділя”. В них, звернули мою увагу звіти з політичних процесів: убивство куратора Собінського, процес проти Вербицького та Атаманюка, процеси проти учасників нападу на поштовий віз під Бібркою, про присуди смерти та їх виконання... Але це все діялось „десь там”, у Львові, далеко від Бережан. Про ОУН я вже чув, та не припускав, що Шавала якраз думав про ОУН...

Минуло кілька днів і він запитав, чи я вже обдумав пропозицію. „Так!” — була моя відповідь. Насправді, я над тим нічого не думав, бо й над чим же думати? Тоді він обіцяв докладніше поінформувати про те тасмне „товариство”. І так згодом я довідався, що мова про ОУН — Організацію Українських Націоналістів. У нашій класі була таким чином зорганізована „трійка”, до якої належали: Шавала, Святослав Левицький і я. Від нього я отримав „Декалог”, який я мусів вивчити напам’ять, потім „дефініції” націоналізму і нації. В пізніших роках познайомившись із деталями виникнення українського націоналістичного руху, я побачив що ті дефініції (твердження) взяті з постанов Першого Конгресу Українських Націоналістів. Шавала поставив перед нами вимогу, мовчати про те, що ми належимо до тасмної організації і не признаватись навіть родичам. „Ні просьби, ні грозьби й тортури — ані смерть не змусять тебе зрадити тайни” — говорилося в Декалозі, а ми були власниками і носіями тієї тасмниці.

Нас опанувало дивне величне почуття. Воно поглиблювалося ще й тим, що ми не самі, нас таких багато ! Ми ж щоденно читали у часописах про арешти, суди а навіть смертні присуди над членами ОУН !

Одного разу Шавала повідомив мене, що я повинен скласти присягу. Він передав мені текст присяги, який я мав вивчити напам’ять, крім того, мав я перейти передприсяжний іспит з декалогу і згаданих дефініцій. Після цього я був заприсяжений на Бережанському цвинтарі. Так я став членом політичної революційної організації ОУН і навбав право називатись „націоналістом”.

Практично наша юнацька діяльність була дуже скромна, а можна сказати, що й взагалі її не було. Все ж таки Шавала повідомив нас, що всі ми творимо „розвідку”. На запит, що ми маємо розвідувати, було нам сказано, що поліція підшукує з-поміж наших товаришів кон-

фідентів, і нам слід їх вишукати. Правду сказати, ми таки ні одного такого не вишукали. Зате до серця нам припало поширювання проти-польських настроїв. Наше становище української молоді у польській гімназії в тих часах — зовсім не було легке. Ми стояли під тиском двох протилежних течій. З одного боку польські професори претендували на „керівництво нашими душами"! Якже ж? Живеш у польській державі, і як поляки казали їси польський хліб! Ходиш і вчишся в польській гімназії! Багато предметів викладається у польській мові, а вже спеціально історія і наука про тогочасну Польщу. А польська історія належала до одного з найважливіших предметів, а в ній часто доводилося говорити про історію українсько-польських відносин, про козацькі війни, повстання, при чому польські професори, по своїй стороні бачили лише героїв, — а ми бачили їх у гетьмані Хмельницькому, Богуні... До обов'язкових лектур належали в нас повісті Сенкевича, зокрема „Огнем і мечем" в якій той автор свідомо принижує Козацтво, а вже із своїх робить таких героїв, як в античній Греції... Польські професори старалися як могли, щоб з нас зробити як вже не польських патріотів, то хоча „пожондних русінуф".

Але ми були під впливом своїх професорів-українців, і хоча вони не могли явно плекати серед нас нашого українського патріотизму, то все ж ми відчували в них членів того самого народу, ми відчували в них приятелів — а в тамтих — наших ворогів.

Часом виникали складні ситуації. З нагоди десятиріччя існування польської держави у 1928 р. продавали в місті і в гімназії зображення президента Мосьціцького і фактичного диктатора Пілсудського. Всі державні урядовці мусіли їх ліпити на своїх вікнах, мусіли їх купити і гімназійні наші професори і також ліпити на вікнах та ще й у кожному вікні мали засвітити свічку. Це мала бути свого роду ілюмінація. Батько мій купив ті наліпки, але ми їх не ліпили і свічок не світили, бо наша хата була за містом у вузькій вуличці. Зате вчителі в самому місті не хотіли ризикувати становищем і мусіли робити те, чого від них вимагали. Однак це викликало спротив серед патріотичної української молоді, яка розпочала акцію биття вікон тих професорів, що світили свічки.

За моїх часів найбільшу симпатію серед нас мав професор Іван Зугасвич, завдяки своїй товариській натурі. Навіть після закінчення гімназії, сплучали мене з ним особливі симпатії. А коли я потрапив до концтаборів ССРСР, і з Воркути в 1946 р. написав до нього листа, то він не тільки відгукнувся, а й прислав мені пакунок з сухарями, цибулею тощо. Дуже ми цінили проф. Стасюка. Він поставив собі за мету підготувати нас до матури з математики, шляхом надобов'язкових вправ з тригонометрії, стереометрії, словом усього матеріалу, потрібного при матурі. Ми відносились легковажно до його доброї волі. Помітивши це, він заявив, що більше підготовляти нас не буде і всю відповідальність за можливі неуспіхи нестимемо ми самі. Цим він приму-

сив нас змінити відношення: через кілька днів ми вислали до нього делегацію з проханням продовжувати нашу підготову. Наслідки? — Нас у класі було одинадцять, всі ми були допущені до усного іспиту, і всі здали матуру. Зазначу, що всі ми написали математичну вправу на „добре” і всі були звільнені від усного іспиту з математики.

— * * —

У вересні 1933 р. я вписався на правничий факультет Краківського університету. На Різдво приїхав я до Бережан до батьківського дому, і тут мене чекала перша несподіванка з поліцією. Одного ранку прийшов поліцейський агент і один поліцай, і мене заарештували. Так я потрапив у руки поліції, де побачив кількох інших товаришів: Святослава Левицького, Івана Яцишина, Левка Бемка, Ореста Семчишина та ще декого. Нас усіх замкнули у одній кімнаті, з наглядачем-поліцаєм. Після полудня викликали одинцем на переслухання. Перше питання: чи знаю, що таке ОУН: чи належу до якоїсь таємної організації; чи вів на ту тему з кимось розмови; що таке „розвідка”. Від всіх тих питань легко було відчепитись простим „не знаю”, „не розмовляв”, і т. д.. Слово „розвідка” викликало в мене недобре передчуття, я ж колись належав до тієї розвідки, хоча це було для мене „вже давно”, ще в гімназії. Поліція особливо натискала на прізвище Михайла Вербовецького. Чи я його знаю? Я його справді знав. Це був сільський хлопець з дуже бідної родини, надзвичайно пильний і добрий учень. Він ходив від мене дві класи нижче і був однокласником мого брата Клавдія. Спершу жив у бурсі, згодом в однієї польки-господині.

Ось і все, що я про нього знав. Поліцаї постійно мені сугерували, нібито організаційно я був йому підпорядкований. Такий сам натиск робила поліція і на Св. Левицького. На запит, що це таке „розвідка”, він відповів, що це... розведена жінка. Наступного дня нас випустили на волю, але формально відкрили проти нас слідство, яке опісля припинили. Виявилось, що Михайло Вербовецький був провідником „Юнацтва ОУН” на гімназію. Поліція зробила в нього обшук і знайшла список учнів гімназії: чотирьох з нашої класи, і по трьох з кожної нижчої класи. Син д-ра В. Бемка — Левко, був на чотири класи нижче від мене і був на списку.

— * * —

У Кракові я поселився на передмісті Дембнікі в домі, де жили кілька Бережанців: Михайло Ставничий, Сяхо Смулка, мгр. Володимир Рижевський. Неподалеку мешкали Микола Климишин і Ярослав Карпинець. Швидко я був у вирі життя. Між іншим став членом корпорації „Хортиця”, що мала марку радикально-націоналістичної організації; в ній були Карпинець і Климишин. Десь у травні 1934 р. з’явилися на Дембніках друзі: Степан Бандера, Николишин та інші наші студенти

із Львова. Ніхто нас не втаємничував, що діється і з якою метою. Я готувався тоді до першого іспиту, який у Кракові був особливо трудний.

Все таки і мене використовувано в „нелегальній роботі”. Однієї ночі після півночі, постукав до мене у вікно Климишин і просив переховати валізку з якимсь матеріалом, що я й зробив. Це повторювалось кілька разів. Іншим разом прийшов він до мене з проханням: відвезти фіякром важкі напакзовані валізки (напевно з пропагандним матеріалом з Чехо-Словаччини) на залізничну станцію Подгуже, і там здати їх на сховок. Це було зроблено з тим розрахунком, щоб ввести в блуд поліцію: кур'єр, який їхав з Кракова до Львова, сідав на потяг у Кракові на головному двірці без валізок, висідав на станції Подгуже, брав валізки і їхав до Львова. Такі послуги я робив без надуми, хоч й знав, що це підпільна робота.

У неділю 13 червня 1934 р.ми всі пішли до Висли купатися. Повернувшись увечорі до дому, застали несподіванку: господиня (з якою ми були в дуже добрих відносинах) передала нам папір, що його лишив для нас якийсь її незнайомий пан. Хто це був, так і до нині не вияснилось. На карточці ламаним письмом польською мовою написано: „Завтра ранком о год. 5-ій ревізія!” Це поставило нас в дуже неприємне становище: у всій кам'яниці було повно нелегальної літератури і навіть частини до ґранат... а перед кам'яницею, бовваніє поліційний агент! Недалеко ріка Висла, однак винести туди „вантаж” не було можливо через цього агента. Щоб відвернути його увагу, ми придумали такий плян: всі Бережанці дають мені свої валізи з приватними речами, які я близько півночі навантажую на фіякер і їду до головного двірця, а звідти до Бережан, бо я вже був по іспитах. Поліційний агент правдоподібно подасться за мною, а за той час буде можна усе „небезпечно” винести з хати та потопити у Вислі.

Цей плян цілковито вдався. На головному двірці, зустрівся я із студенткою Яворською і одним студентом-жидом з Дрогобича, вони також вже по іспитах їхали додому. Я натякнув їм у розмові, що мене можуть по дорозі заарештувати. Але вони вдавали відважних. Так ми просиділи на двірці до 12-ої ночі, коли треба було всідати до потягу. І тоді саме всю нашу „трійку” – заарештували. Мої випадкові супутники, вже не були такими відважними під арештом. Після звичайних формальностей на поліційній станиці, нас відставили до в'язниці св. Міхала. Там я просидів один місяць. У в'язниці ми довідалися, що у Варшаві вбито міністра Перацкого і що атентат виконала ОУН, а бомба якою він мав бути вбитий, була виготовлена у Кракові в „бомбовій лабораторії”, Карпинця. Справа ставала дійсно небезпечною.

На перших переслуханнях я заперечив усі закиди. Мабуть і поліції здавалось, що я в цю аферу не замішаний, адже добре вчився, успішно здав іспити і в університеті, і в музичній школі – наврояд чи при такому обтяженні можна ще ангажуватись у підпільну діяльність. Врешті-решт мене і мґра Вол. Рижевського звільнили з в'язниці. Я по-

їхав до Бережан — на волю. Але через кілька тижнів, прийшли поліцаї, зробили обшук і мене вдруге заарештували. У поліційній станиці, я зустрів знайомих жида Габера і мого молодшого співклясника — Василика. Вони перейшли „еволюцію”, приставши до кримінального світу. Їм приписували, обкрадання Бережанської гімназії. Десь біля півночі, мене покликали на допит. Допитував комісар краківської поліції — Кузеля. Як я опісля довідався, мене заарештували на донос краківського поліційного агента, який нібито бачив мене з валізками. Допит тривав до самого ранку. Нічого з того не вийшло. Формально проти мене розпочали слідство, і тому перевели до в'язниці.

В'язниця була невелика. В одній з малих „камер”, я помітив Михайла Вербовецького, якого згодом засудили на три роки. У тій в'язниці в Бережанах я просидів рівно один місяць, потім перевезли мене до львівських „Бригідок”, супроти яких „Бережанський місяць” був... санаторією. Харчі отримував з дому, через вікно в'язниці міг я бачити нашу хату. Одного ранку мене покликали на вартівню, тут поліційний агент скував мені руки назад ланцюжком, і через усе місто повів до залізничного двірця, ми всіли до потягу, і так заїхав я до Львова.

— * * —

У 1935 р. проголошено в Польщі амнестію, в наслідок якої припинено слідство проти багатьох українських політичних в'язнів. Серед них був і я. Таким чином, я повернувся назад до Бережан і у вересні того ж року записався на наступний курс Краківського університету. Та сталося так, що батько серйозно занедужав і я не міг постійно жити в Кракові, тому я вдома приготувався до 2-го правничого іспиту. У Бережанах, в рамках філії „Просвіти” існувала так зв. студентська секція, яка об'єднувала не лише студентів, а взагалі молодих наших друзів, що мали закінчену середню освіту. За тих часів членами такої секції були: Богдан Старух, Оля Старухівна, Галя Дидиківна, Остап Танчук, Володимир Ничка, Оля Булівна та ще дехто.

Варто згадати про кожного з цих діяльних свідомих земляків. Богдан Старух, людина з великою енергією і гарячий патріот, брав активну участь у громадському житті Бережанщини. В нього, як і в його сестри Олі, була жилка громадсько-політичних діячів — це мабуть спадковість по їх батькові. Десь у 1937 р. Богдан Старух виїхав до Станиславова і заснував там крамницю з одягами. Галя Дидиківна, незвичайно ідейна дівчина, брала участь не тільки в житті „Просвіти”, в тому й студентської секції, але і в жіночому русі. Згодом виявилось, що вона була заангажована в підпільній праці. За часів німецької окупації брала активну участь в УПА, і залишилась в підпіллі й тоді, коли Галичину окупували большевики. Після арешту Катрусі Зарицької, вона стала однією з найближчих співробітників ген-хор. Т. Шухевича-Чупринки, на його доручення виїздила в різні сторони України. Вона ж була свідком убивства Шухевича агентами МГБ. Про деталі цього убивства, я довідався від неї у в'язниці МГБ в Сиктивкарі

(Комі АССР). Проти мене вели тоді слідство, а йшло про те, щоб ствердити ідентичність моєї особи з „Іком” Білінським. Тому в кабінеті слідчого, відбулася „очна ставка” — віч-на-віч, між мною і Галею Дидиківною, під час якої нам дозволено „поговорити” між собою. Агенти МГБ, заставши Галю Дидиківну в одному селі під Львовом в шкільному будинку, наказали вести їх на піддашся, де переховувався Шухевич. Між ним і агентами дійшло до стрілянини, в якій Шухевич згинув, а Галя прийняла отрую - ціанкалій. Її відрятували, та засудили на 25 років „закритої тюрми”. Що з нею сьогодні — не відомо. Однак здогадуюся, що вона амnestована і живе тепер „вільною”. Чи на Україні? — сумніваюся.

Цікавою постаттю, був Остап Танчук. Він постійно жив у селі Раю біля Бережан, але брав як студент, активну участь в студентській секції і діяльності „Просвіти”. Був уродженням просвітянином, знав село і селян, вмів їх організувати. У той час він проходив адвокатську практику в д-ра Володимира Гриневича. Політичного життя — він унікав, а також підпільного життя і то не тільки „зі своєї натури”, але й свідомо. З окупацією Галичини в 1939 р. він, як і його односельчанин Осип Ганачевський, були заарештовані більшовиками. 1941 року, з приходом німців, виявились масові ліквідації в'язнів більшовиками, і то таким зв'язним способом, що годі було розпізнати покійників. Тоді було загальне переконання, що Ганачевський і Танчук впали жертвою комуністичного терору. Ганачевського імовірно таки замордували, а Танчука засудили на 8 років концтаборів. З ним я зустрівся в 1946 р. на Воркуті. У 1948 р. він закінчив свій „строк”, але його не звільнили — відставили в Кокчетавську область у Казахстані, на „вільну зсилку”. Звідтіль я отримав два-три листи, в яких писав, що працює книговодом у якомусь радгоспі, здалеку від людей. Дальша його доля — мені невідома.

Подібним до Танчука вдачею і підходом до громадських проблем, був мгр Юліян Поплавський, який закінчивши студії, відбував адвокатську практику в канцелярії адвоката д-ра В. Бемка. Він був може менше активний від Танчука, але цікавився літературою, соціологічними питаннями та інш. Той нахил заощадив йому чимало неприємностей. Він залишився в Бережанах і після окупації Західньої України більшовиками в 1944 р. В 1960 р. я читав статтю Ю. Поплавського в „Радянському Праві”, про стягання аліментів за нешлюбних дітей, під якою він був підписаний. як адвокат у Бережанах. Згодом я читав ще одну статтю на практичні правничі теми, підписану Поплавським з Києва, але не можу ствердити, чи це той самий Поплавський.

Володимир Ничка, мій клясний друг, студіював у вищій торговельній школі в Познані. Перебуваючи у Бережанах, він іноді допомагав філії обслуговувати читальні „Просвіти”. наскільки йому дозволяв час. Це була надзвичайно чесна людина, але без жодного політичного зацікавлення. Та й таких теж більшовики заарештовували. Він дістав

10 років і перебував в концтаборах на Уралі. З Воркути я обмінявся з ним листами. Дальша його доля — мені невідома.

Контроверсійною постаттю на Бережанському терені, був адвокат Володимир Логуш. Він студіював право наприкінці 1920-их років у Краківському університеті, і належав до комуністичного напрямку групи українського краківського студентства „Пролом”, де певну позицію займав студ. Великанович (син посла з УНД-а, що пізніше подався до Еспанії помагати „визволяти” еспанців). Закінчивши студії, В. Логуш проходив практику у адвоката Михайла Західного, з яким лучили його певні ідейні зв'язки. Після закінчення практики, відкрив у Бережанах власну адвокатську канцелярію, і вирішив активізуватися на громадському відтинку. Це була безперечно здібна, з громадським і навіть політичним нервом людина. Доки він працював у Західного, тримався осторонь українського організованого життя, та й сама громадськість відсувала його, якраз через ті ліві погляди, які після провалу „українізації” та голоду в Україні, викликали серед українського громадянства глибоку відразу. Нічого дивного, коли Логуш почав виявляти активне зацікавлення громадським життям, члени студентської секції повели проти нього кампанію (найактивнішу ролю грали Старики), вимагаючи, щоб він склав прилюдну заяву про розрив з комунізмом. Під таким тиском він не мав іншого виходу, і таку декларацію склав.

Коли визволяли „братів українців” в 1939 р., тоді „визволили” також і Володимира Логуша, а щоб він про те „визволення” довго пам'ятав, зараз таки одного з перших його заарештовано, та великодушно присудили йому „лише 10 років” концтаборів — зانیщо. Відбувши кару, він приїхав до Бережан, де нікого із своїх близьких вже не застав. Побувши у Бережанах кілька днів — виїхав — не відомо куди. Нині він напевно живе десь в ССРСР.

Кілька разів був у Бережанах гостем у свого брата — Омелян Логуш, який відіграв значну ролю в студентському житті другої половини 1930-их років. Він також перекочував до націоналістичного руху з комуністичних позицій. Досвід показав, що ті з-поміж української національної молоді у Західній Україні, які пройшли поцейбічну комуністичну школу, мали ширший обрій та виявляли більше здібностей до раціонального мислення як ті, ріст яких спирався виключно на національних емоціях.

Червоним минулим відзначалася також молодість мгр-а Михайла Степаняка, що зайняв місце адвокатського „конципієнта” в адвоката Західного, після відходу мгр-а Логуша. Він не пішов на це, щоб складати декларації розриву з комуністичним минулим і тому українське громадянство Бережан його злегка ізолювало. Він не брав участі в організованому громадському житті, тримаючись осторонь. Зовсім випадково довелося мені з ним ближче зустрічатись й обмінюватись думками. Це було десь у 1938 році. Я переконався, що Степаняк пере-

вищував бистротою і знанням Бережанську верству інтелігенції. Мені було дивно, що він не ангажувався у політичне життя. Згодом виявилось, що Степаняк мав тісні зв'язки з ОУН, вміло конспіруючись. 1939 – 1941 рр., за большевицької окупації, він був районним провідником ОУН на Бережанщину. 1).

Зі Степаняком довелось мені зустрічатися у Львові в 1943 р., де він перебував конспіративним порядком, як діяч бандерівського, революційного напрямку ОУН. Формально я тоді належав до мельниківців. Ми бачили, що розлам і конфлікт в ОУН під кожним оглядом і в кожному відношенні відбивається негативно на українському політичному житті і ми, ніким не уповноважені, намагалися у спільних розмовах виробити якісь компромісові формули для наближення між цими двома відлами ОУН. На жаль, – безуспішно. Бандерівський відлам ОУН, репрезентований тоді на львівському терені Миколою Лебедем, поставився негативно до такого порозуміння...

— * * —

Окремий елемент творили ті студенти з Бережан і околиці, котрі постійно перебували у Львові, де були поважно заангажовані в політичному житті, чи точніше – в житті студентського Львова 1930-тих років. До таких належав Борис Левицький, член студентської репрезентації СУСОП-у, а потім співредактор „Українського Села” – часопису, що за підтримкою ОУН належав до найбільш поширеної періодики на Західній Україні. Належав до них мій брат Клявдій, член студентської репрезентації, згодом голова, а далі й президент ЦЕСУС-у. Та найбільше знаною постаттю тих років, був без сумніву Ярослав Старух, увесь заангажований в ОУН: людина небуденної відваги, відданості, ідейності, для якої поза політикою – іншого життя не було. Про зміст його політичної діяльності у Львові не можу нічого сказати, там – не живучи. Від часу до часу він приїздив до Бережан, зокрема на літні відпустки. Але він не відпочивав, навпаки, відчуваючи своєрідну відповідальність за „свій повіт” чи „своє місто” – діяв.

Діяльність Славка Старуха ділилась на легальну і нелегальну. Він докладно ознайомлювався про стан читалень „Просвіти”, „Рідної Школи” та інших товариств. Найбільше цікавила його Студентська Секція при „Просвіті”. Часто він підбирав теми і вимагав, щоб ми їх опрацьовували у формі коротких доповідей, після яких відбувалась дискусія. Звичайно було так, що доповідач говорив 10 хвилин, а Славко Старух як дискусант говорив годину. Тематика мала завжди щось спільне з модною тоді націоналістичною, протидемократичною ідеологією. Слова ОУН не вживали, бо такі сходи зараз і набрали б конспіративного характеру, загрозливого для т-ва „Просвіта”. Та в дійсності це був курс так зв. ідеологічного вишколу. Ми тоді заслухувалися доповідями і висновками Старуха. Він не був раціоналіст, навпаки – від нього віяло фанатизмом. Він цитував і Ніцше і Шопенгауера, але й

ле Бона та інших, приблизно в тому стилі, як це робив д-р Дмитро Донцов у своїх писаннях. Він не раз намагався переконувати нас не якими-то логічними аргументами, а скоріше емоційно впливати на нашу поставу, та викликати в нас ентузіазм до голошених ним тез і тверджень, і в тому розумінні він виконував понад усякий сумнів, — добру, позитивну роботу. Крім того, Славко Старух мав конспіративні зустрічі з членами ОУН. Одну таку зустріч мав він із Святославом Левицьким і мною у Вільховецькому ліску. Тоді якраз ОУН вела так зв. „шкільну акцію”, себто протипольські виступи в українських школах, причому казав, що за те всі ми будемо „сидіти”.

Святослав Левицький (ненадіжно помер в Чикаго 1966 р. прим.ред.) і ті з моїх друзів, котрі розпочали студіювати у Львівському університеті, поринули в атмосферу українського студентського середовища, просякнутого аж до екстремів націоналістичним рухом, а участь у ньому, наповнювала їхні серця щастям і гордістю! Серед краківських студентів того не було: там більше зосереджувалися на навчанні й іспитах.

Зимуючи 1934 - 35 року у львівських „Бригідках”, я зустрічався там з Я. Старухом, який також був заарештований в рамках тогочасної великої акції польської поліції. Ми сиділи в суміжних камерах, і перестукувались крізь стіну. Від нього я тоді довідався про вбивство Кірова в СРСР. У висліді амнесії, Я. Старух як і я були звільнені, та припинено слідство.

Не менш помітною, а може навіть більшою постаттю, був Дмитро Мирон із села Раю під Бережанами. Він поринув у націоналістичний рух у Львові, був заарештований і засуджений на кілька років в'язниці. Вийшовши на волю десь у 1938 р. Д. Мирон не зупинився в Бережанах, а переїхав до Львова. Він загинув під час другої світової війни, коли на вулицях столиці Києва, гналися за ним гестапівці, та стріляючи у нього, таки його там убили.

До категорії „потерпілих” із студентського середовища Бережан, належав Богдан Пашківський (живе в ЗСА), студент політехніки у Чехо-Словаччині. Він мабуть там зв'язався з тим рухом, впав в око польській поліції, і коли 1934-го року поляки створили „відпочинкову санаторію” в Березі Картуській, він належав до перших „мешканців”. Тоді забрали також і ред. Петра Сагайдачного.

1937 року помер мій батько. Доля дітей не переставала його журити і на смертній постелі. Його девізою серед стихійно-розбурканого моря була раціональна дія в житті. Тому не раз повторював: „Квід-квід агіс, прудентер агас ет перспіце фінем!” (це по латині: „Щоб ти не робив, роби розважно і передбачуй наслідки”). Ставши більш дорослим, я почав цінити ту латинську мудрість, що її мій батько пригадував дітям.

Після розпаду Польщі в 1939 р., коли велика кількість українців-біженців опинилась у Кракові, Яр. Старух був одним із найбільш рух-

ливих службовців новоствореного Допомогового Комітету. В пізніших роках Славко Старух присвятив своє життя підпільному військовому рухові з усіми його терпіннями та стражданнями. Після окупації Західньої України більшовиками 1944 року ,був на визначному пості в УПА і політичним провідником на Польщу. Про те я довідався від Галі Дидиківної на конфронтації з нею на засланні в 1953 році. На рідній території — в тяжких боях з польським комуністичним військом в 1947 р., сл. п. Ярослав Старух (в УПА - Ярлан) — загинув смертю героя.

1) Тяжко поранений в бою УПА з військами НКВД, мгр. Михайло Степаняк попав у більшовицький полон. Засуджений на 25 років каторжних таборів — якось перебув це московське пекло. Повернувши невилічимим інвалідом у своє рідне село, помер на весну 1967 р.

**Чайний вечір молодих студентів і студенток в залі „Бесіди”
в Бережанах в 1930 р.**